

‘शाकुन्तल’ महाकाव्यको परिवेश विधान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

लक्ष्मी गौतम

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०७२

सिफारिस पत्र

नेपाली एम. ए. (शैक्षिक सत्र २०६७/६९) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी लक्ष्मी गौतमले प्रस्तुत शाकुन्तल महाकाव्यमा परिवेशविधान शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा परिश्रमपूर्वक तयार पार्नुभएको हो । म उहाँको शोधकार्यसँग सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७२/०४/१४

.....

प्रा.डा. महादेव अवस्थी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर
काठमाडौं ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी लक्ष्मी गौतमले स्नातकोत्तर तह नेपाली विषय दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नुभएको शाकुन्तल महाकाव्यमा परिवेशविधान शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)
२. प्रा.डा. महादेव अवस्थी
(शोध निर्देशक)
३. सह. प्रा. ऋषिराम शर्मा
(बाह्य परीक्षक)

मिति: २०७२/०४/१४

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्राध्यापक डा. श्री महादेव अवस्थीज्यूका कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने सन्दर्भमा आइपरेका विभिन्न समस्या र अड्चनहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिदै सही पथप्रदर्शन गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गरी कुशल र समुचित दिग्दर्शन गराउनु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन एवम् श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार गर्ने कार्यमा कार्यमा उपयुक्त निर्देशन, सुझाव तथा सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा. डा. श्री देवीप्रसाद गौतम एवम् सम्पूर्ण गुरुवर्ग तथा प्रस्तुत विषयमा शोधकार्य गर्ने अवसर जुटाउने नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पादा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराइदिने नेपाली, विभागीय पुस्तकालय र त्रि. वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, काठमाडौँप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसरी नै आर्थिक र व्यावहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गर्दै आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्चेर मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म ल्याइपुऱ्याउने पूज्य पिता गोकर्ण गौतम र माता सीता गौतमप्रति म आजीवन ऋणी छु । आफूले व्यावहारिक बोझ थामेर मलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउने आदरणीय दाजु सुमन गौतम तथा दिदीहरू बिन्दु गौतम, गीता गौतम र सुसिला गौतमप्रति पनि म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । त्यसैगरी प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा सहयोग गर्ने प्यारा मित्रहरू कल्पना रिजाल, कमला अधिकारी, भुवन आचार्य, वाइ. पी. अधिकारी, गीता गिरी, शिवा शर्मा, निर्मल चौधरी, र विश्व गौतमप्रति म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु र शुद्धसँग टड्कण गरिदिने आत्मीय मित्र रमिता महर्जनप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रि. वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरसमक्ष पेस गर्दछु ।

शैक्षिकसत्र - २०६७/२०६९
मिति - २०७२/०४/१४
परीक्षा क्रमाङ्क - २९०२८२
त्रि.वि. दर्ता नं. - ९-१-५०-१०३२-२००५

शोधार्थी

.....
लक्ष्मी गौतम
नेपाली केन्द्रीय विभाग
२०७२

विषयसूची

पेज नं.

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	१ -११
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	१
१.३ शोधको उद्देश्य	१
१.४ पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा	१
१.५ अध्ययनको औचित्य	१०
१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन	१०
१.७ शोधविधि	१०
१.८ शोधपत्रको रूपरेखा	११
दोस्रो परिच्छेद : शाकुन्तल महाकाव्यमा स्थानगत परिवेश	१२-२९
२.१ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित गाउँको स्थानगत परिवेश	१२
२.२ शाकुन्तल महाकाव्यमा वन र वन्य जीवनको स्थानगत परिवेश	१५
२.३ शाकुन्तल महाकाव्यमा नागर जीवनको स्थानगत परिवेश	१९
२.४ शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित दिव्यलोकको स्थानगत परिवेश	२३
२.५ पृथ्वी र स्वर्गको विचको स्थानगत परिवेश	२५
२.६ शाकुन्तल महाकाव्यमा सप्तलोकीय स्थानगत परिवेश	२७
२.७ निष्कर्ष	२८
तेस्रो परिच्छेद : शाकुन्तल महाकाव्यको कालगत परिवेश	२९-५३
३.१ पुराणकालीन समय	३०
३.२ वि. सं. २००२ साल वरपरको कालगत परिवेश	३५
३.३ अन्तर्राष्ट्रिय विश्वयुद्धकालीन परिवेश	३७
३.४ शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णित प्राकृतिक कालगत परिवेश	३९
३.४.१ प्रभातकालीन समय	३९

३.४.२	दिवा समय	४२
३.४.३	सन्ध्याकालीन समय	४३
३.४.४	शाकुन्तल महाकाव्यमा रात्रिकालीन समय	४४
३.५	शाकुन्तल महाकाव्यमा वसन्त ऋतु	४८
३.६	निष्कर्ष	५३

चौथो परिच्छेद : शाकुन्तल महाकाव्यमा परिस्थितिगत परिवेश ५५-८२

४.१	शाकुन्तल महाकाव्यमा सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति	५५
४.१.१	शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित पौराणिक सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति	५५
४.१.२	शाकुन्तल महाकाव्यमा अवस्थित तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थिति	६२
४.२	शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णित प्राकृतिक परिस्थिति	६६
४.२.१	प्रकृतिको शृङ्गारिक परिस्थिति	६९
४.२.२	शान्त र प्रसन्नमय प्राकृतिक परिस्थिति	७०
४.२.३	प्रकृतिको विकरालयुक्त परिस्थिति	७१
४.२.४	प्रकृतिको उराठिलो परिस्थिति	७३
४.२.५	प्राकृतिक परिस्थितिप्रतिको दृष्टिकोण	७५
४.३	शाकुन्तल महाकाव्यमा तत्कालीन राष्ट्रिय परिस्थिति	७६
४.४	शाकुन्तल महाकाव्यमा विश्वयुद्धकालीन परिस्थिति	८०
४.५	निष्कर्ष	८२

पाँचौं परिच्छेद : सारांश र शोधनिष्कर्ष ८३-८७

५.१	अध्यायगत सारांश	८३
५.२	शोध निष्कर्ष	८५

सन्दर्भसूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप	-	पूर्ण रूप
एम्. ए.	-	मास्टर अफ आर्टस्
क्र. सं.	-	क्रम सङ्ख्या
गो. प	-	गोरखापत्र
चौ. सं.	-	चौथो संस्करण
डा.	-	डाक्टर
ते. सं.	-	तेस्रो संस्करण
त्रि. वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो. सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने. भा. प.	-	नेपाली भाषानुवाद परिषद्
ने. भा. प्र. स.	-	नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति
ने.रा. प्र. प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने. शि. स.	-	नेपाली शिक्षण समिति
पाँ.	-	पाँचौं
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.	-	प्रकाशन
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा. लि.	-	प्राइभेट लिमिटेड
ले.	-	लेखन
वि. सं.	-	विक्रम संवत्
ष. सं.	-	षष्ठ संस्करण
सम्पा.	-	सम्पादन/सम्पादक
सा. प्र.	-	साभ्ता प्रकाशन

यस्तै महाकाव्यका श्लोकहरूको दृष्टान्त दिने क्रममा अङ्कको प्रयोग गरिएको छ । अङ्कहरूमा अधिल्लोले सर्ग र पछिल्लोले श्लोक भन्ने बुझाउँछ । जस्तै : (१ : १९) सङ्केतमा सर्ग एको १९ औं श्लोक भन्ने बुझनुपर्दछ